

О. І. ДЕРГУНОВА

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ПОНЯТТЯ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Наукові праці МАУП, 2017, вип. 52(1), с. 84–90

Розглянуто такі основні психологічно-правові поняття, як інтелектуальна емоція, імперативно-атрибутивне переживання, інтуїтивне право, нормативні факти, справедливість. Проаналізовано витоки, природу, своєрідні ознаки, функції, призначення права у розумінні прибічників психологічної школи права, які безпосередньо впливають на сучасне суспільство в межах правового розвитку держави.

Демократична трансформація України в ліберальну і соціально-правову державу зумовлює необхідність пошуку новітніх відповідей на заново поставлені національною теорією і практикою права проблем. Одним із шляхів такого пошуку є звернення до творчого надбання вітчизняних правових систем, включно психологічної, маючих світове визнання. Таке звернення застереже нас від повторення старих, вже пережитих вітчизняним правовим досвідом, помилок і, без сумніву, спонукатиме до змін способу розуміння і вивчення національної юриспруденції і її діяльності.

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати такі основні психологічно-правові поняття, як інтелектуальна емоція, імперативно-атрибутивне переживання, інтуїтивне право, нормативні факти, справедливість. Цей аналіз має за мету виявити витоки, природу, своєрідні ознаки, функції і призначення права у розумінні прибічників психологічної системи права. Психологічна теорія права відзначається плідними здобутками в опрацюванні теорій правової держави і громадянського суспільства, що зумовлює неабияку її співзвучність із сучасністю. За зазначеними напрямками дослідження психологічне вчення про право ще не стало об'єктом необхідної уваги з боку сучасних теоретиків права в Україні.

З наук про людину перше місце посідає психологія. Тож зовсім не випадково, що голова вітчизняної психологічної школи права Лев Петражицький розпочинає свою фундаментальну працю “Теорія права і держави у зв’язку з теорією моралі” (1907 р.) з розкриття природи моторних¹ подразнень, їх зв’язку з мотивами поведінки. Виказуючи невдоволення з приводу стану су-

¹ Мотор (від лат. *motor* – що рухає, двигун). Моторика – вчення про рухи тіла, тілесно-душевні функції, що засадниче їх спричиняють.

часної йому психології, він зауважує: “Сучасна психологія знає і розрізняє три категорії елементів психічного життя: 1) пізнання (сприйняття і уявлення); 2) почуття (насолюди і страждання); 3) волю (наміри, активні переживання). Така класифікація не може бути визнана задовільною. Пізнавальні переживання — зорові, слухові, смакові та інші сприйняття, а також відповідні уявлення мають однобічно-пасивну природу переживання волі, наприклад, якщо працювати, не зважаючи на втому, є однобічно-активним переживанням. Однак шляхом належного самоспостереження або інтроспекції можна виявити існування у нашому психічному житті таких переживань, які не уміщуються в жоден з названих поділів, а мають двобічну, пасивно-активну природу... і можуть бути схарактеризовані як моторні, імпульсивні подразнення. Наприклад, природа переживань голоду, спраги, статевого збудження, страху... Всі явища людської і тваринної психіки, які мають вказану двобічну пасивно-активну природу, ми поєднуємо в особливий клас і називаємо такий клас імпульсіями або емоціями” [1, 21]. За Петражицьким, замість традиційного троїстого поділу елементів психічного життя на пізнання, почуття, волю, засадою психології та інших наук, які мають стосунок до психічних явищ — наук про право, державу, мораль, господарство тощо, треба визнати поділ на: 1) двобічні, пасивно-активні переживання, моторні подразнення, імпульсації або емоції; 2) однобічні переживання, які поділяються, своєю чергою, на: а) однобічно-пасивні, пізнавальні і чуттєві; б) однобічно-активні, вольові.

Імпульсації або емоції відіграють у житті тварин і людини роль головних і керівних психічних факторів пристосування до умов життя; інші однобічні елементи психічного життя відіграють при цьому допоміжну, підпорядковану і службову роль [1, 22–23].

Виникає питання: чи є такі технічні (експериментальні) прийоми і засоби, за допомогою яких можна було б виявляти, розпізнавати і більш чи менш чітко спостерігати звичайно непомітні і нерозпізнавальні емоції. Відповідні експериментальні прийоми виявлення і розпізнавання моторних подразнень Петражицький називає діагностикою емоцій і вивчає її.

Таким чином, опрацьовуючи емотивну теорію мотивації, мислитель доходить висновку, що домінуюче у сучасній науці вчення зводить всі вчинки, всю поведінку до єдиного шаблону мотивації, а саме до пізнання, відчуття і волі як елементів, з яких складається все психічне життя. З точки зору емотивної теорії мотивів поведінки такого єдиного шаблону немає і не може бути, а існує велике розмаїття видів і різновидів мотиваційних процесів.

По-перше, існує велика кількість імпульсїй, спеціальних емоцій з їх особливими, еволюційно розробленими і фіксованими акціями і бланкетних емоцій зі змінними в різних випадках акціями.

По-друге, існує велика кількість складних чуттєво-емоційних пізнавально-емоційних комбінацій, різні види цільової мотивації, об’єктна мотивація тощо.

При цьому, на відміну від домінуючого вчення, яке конструює свій шаблон мотивації у вигляді історично незмінного, завжди одного шаблону, застосов-

² Імпульс (від лат. *impulsus* — удар, поштовх до дії). Емоція (від лат. *emoveo* — потрясіння, хвилювання) — реакція людини і тварини на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників, що має чітко виражений суб’єктивний характер і охоплює всі види чуттєвості переживань.

ного однаково і до найпримітивніших тварин, недиференційованим згусткам живої матерії, до людини з її багатою розвиненою психікою емотивна теорія виходить з історичної, еволюційної точки зору, з поступового розвитку, ускладнення і збагачення новими комбінаціями, новими видами і різновидностями, мотивації поведінки живих істот, відповідно до стадій розвитку їх фізичної і психічної організації.

Той єдиний шаблон мотивації, до якого домінує вчення зводить всю поведінку, є шаблоном гедонізму і егоїзму. Емотивна теорія мотивації не заперечує існування таких мотиваційних процесів, які можна схарактеризувати як гедоністичні та егоїстичні. Проте мається на увазі не загальний закон поведінки, а лише особлива різновидність мотиваційних процесів серед інших видів і різновидностей, нічого спільного з гедонізмом і егоїзмом не маючих.

Дещо кращим, ніж домінуюче в науці моністичне вчення гедонізму і егоїзму, є дуалістичне уявлення, яке вирізняє два види поведінки: егоїстичне і альтруїстичне. Проте і це уявлення є недостатнім, бо величезна кількість наших вчинків не має нічого спільного ні з егоїзмом, ні з альтруїзмом [1, 24–38].

Психологія Петражицького піддавалася гострій критиці з боку його сучасників на підставі суто дескриптивного її характеру. Психологічна теорія науковця не є цілком дескриптивною, оскільки мислитель обстоює теорію права у зв'язку з теорією моралі. Він поділяє усі етичні явища на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль). Такий поділ засвідчує, що Петражицький дотримується класичної традиції розуміння природи права і моралі і в цьому треба вбачати головний інтелектуальний здобуток мислителя. У Європі термін етики як науки про мораль уперше застосував давньогрецький філософ Аристотель. Цим терміном він окреслив своєрідну галузь дослідження — “практичну філософію”. Якщо в “теоретичній філософії” з'ясовується, що має місце, то в “практичній філософії” — що має бути. Тож етика, як вчення про мораль, споконвіку є нормативним вченням про обов'язок або належне. Звідси й традиційний у логіці поділ суджень на аналітичні (що має місце) і нормативні (що має бути). У цьому зв'язку Петражицький говорить про “самодостатню мотивацію”, “нормативні судження”, “життя духу”.

Вищий, узагальнений родовий клас емоцій охоплює і ті, й інші імпульсії, тобто етичні й правові емоції, які мають деякі спільні риси. Петражицький цей вищий, родовий клас імпульсій, називає емоціями обов'язку належного, емоціями етичними. Свідомість обов'язку належного, етичні переживання, етична свідомість виступають як відповідні нормативні емоційно-інтелектуальні психічні поєднання. Зазначені емоції обов'язку суб'єктивно переживаються і формують відповідну поведінку [1, 39–45].

Складовою етичних емоцій є своєрідні пасивно-активні переживання, специфічні імпульсії. Для таких емоцій характерні наступні властивості:

1. Відповідні повторні збудження і наміри мають своєрідний містично-авторитетний характер. Ці імпульсії походять ніби з затаєного, відмінного від нашого буденного “я”, джерела (“голос Божий”, “голос совісті”, “слухатися”, “боятися совісті” тощо). На думку Петражицького, вказані особливості етичних моторних подразнень впливають на мислення філософів і вчених і ви-

значають характер і напрям їхньої інтелектуальної творчості в галузі етики. Основоположник моральної філософії Сократ говорив, як відомо, про вищий дух, демона, який підказує йому, яким чином він мусить поводитися. Геніальний мислитель, якого визнають найвидатнішим представником моральної філософії нового часу, Кант обрав засадою свого вчення про мораль метафізичне положення про існування особливого метафізичного, інтелігібельного “я”, своєрідного метафізичного двійника до нашого емпіричного “я”, інтелігібельне “я” звертається до емпіричного “я” зі своїми вказівками. Таку саму роль в ученнях інших філософів відіграють подібні метафізичні сутності: “природа”, яку уявляють як вищу істоту, світовий “розум”, “об’єктивний дух” тощо. Таким є уявлення історичної школи юристів та різних сучасних юристів і моралістів про “народний дух”, “загальну волю”, “інстинкт роду”, причому “рід”, “загальна воля” уявляються чимось наділеним вищим авторитетом і піднесеним над індивідом і його індивідуальною волею [1, 46].

2. Для етичних емоцій характерно й те, що вони переживаються як внутрішня перепона свободи, як своєрідна перешкода для вільного вибору і неухильний тиск до заданої поведінки. У цьому відношенні етичні емоції подібні до наказів або заборон. Як стверджує Кант, метафізичний двійник звертається до нашого “я” з “категоричним імперативом” [1, 47–56].

У цьому зв’язку Петражицький зауважує, що в минулі століття філософи, моралісти і юристи вірили в існування всезагальних, вічних і незмінних обов’язків і норм; сучасні філософи у це не вірять, вони доводять лише про існування часових і місцевих обов’язків та норм.

Зокрема, нові юристи дивляться на учення колишніх філософів права про існування поряд з часовими і місцевими змінними відповідно до змін звичаїв і законодавчих приписів нормами права, ще іншого, не залежного від певних звичаїв і місцевого законодавства, вічного і незмінного права, як на якусь нісенітницю, дивну помилку. На їхню думку, існують тільки позитивні, місцеві та часові правові обов’язки і норми права [1, 56–57].

Зрозуміло, що цими міркуваннями Петражицький розпочинає критику теорії позитивного права, а далі у виокремленому ним § 16 під назвою “Непридатність права в юридичному смислі як засади для побудови наукової теорії права” ця критика досягає неабиякої витонченості й гостроти аналізу.

Усе це знову-таки говорить на користь наступної тез: усі етичні явища поділяються на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль), інтелектуальний склад правових і моральних переживань різних. Так, у сфері правової свідомості мають місце двобічні, паристі суб’єктивні уявлення (суб’єкти зобов’язання — суб’єкти права) і об’єктні (об’єкти зобов’язання — об’єкти права). Інтелектуальний склад моралі у цьому відношенні бідніший, простіший, має не паристий, а простий, однобічний характер (лише суб’єкти зобов’язань, лише об’єкти зобов’язань, без суб’єктів і об’єктів домагань). Норми права є, з одного боку, зобов’язуючими, а з другого — такими, що надають права, тоді як норми моралі є лише зобов’язуючими. В моралі мають місце тільки однобічні зобов’язання, у праві — двобічні зв’язки між двома сторонами, борги одних, активно закріплені за другими, є їхніми правами. Такі

зв'язки є правовідносинами, які на одних накладають зобов'язання, а другим надають права [1, 124–126].

Уявлення про імперативно-атрибутивну структуру права є підставою для критики позитивно-правової теорії, а саме держава не в змозі односторонньо повелівати, а має бути й зобов'язаною стосовно своїх контрагентів. Теорія юридичного самозобов'язання держави не витримує критики, оскільки для того, щоб бути зв'язаною своїм власним правом, держава має підпорядковуватися об'єктивним нормам, незалежними від неї самої. Таке підпорядкування є вимогою справедливості, і держава стає зв'язаною не своїм власним позитивним правом, а ідеєю права, якій ця держава служить.

Не випадково, що в психологічній школі права акцентують увагу на договорі, як обопільній згоді його учасників. Договір — ключове поняття імперативно-атрибутивного права. Він зосереджує у собі, як у фокусі, найбільш істотні моменти стосовно і економіки, і права. Договірне право чинне, незалежно від того, визнають його офіційно, чи ні. В минулому договори не тільки визнавалися самостійними джерелами права, а й зводили все позитивне право і підставу його обов'язковості до договорів. Тож у позитивно-правовій теорії йдеться про одностороннє розпорядження влади, на відміну від договорів, обопільних угод [1, 125, 185, 429, 471; 2, 627–628; 3, 488–504].

Психологи права наголошують на імперативно-атрибутивній природі як характерній особливості права й апелюють до римського права. Сутність римського права імперативно-атрибутивна. Про це виразно засвідчує *carpus juris*. Про це засвідчують і праці давніх грецьких мислителів, передусім Платона і Аристотеля.

Аристотель відомий опрацюванням договірної теорії справедливості. Він доводить, що справедливість — це сфера розподілу, тобто існує дистрибутивна і ретрибутивна справедливість. Дистрибутивна справедливість врегульовує публічну (політичну) сферу; ретрибутивна — приватну (цивільну) сферу суспільства. У політичному суспільстві розподіляють, як благо, насамперед, владу, посади, винагороди, утримання тощо. Життя приватного суспільства врегульовують договори.

З класичною договірною теорією справедливості погоджуються і психологи права. Однак їхній підхід відзначається своєрідністю, оскільки вони отожднюють справедливість та інтуїтивне³ право. Сутністю інтуїтивного права є імперативно-атрибутивне переживання. Це право врегульовує, що кому належить, що хто заслужив. У цьому зв'язку варто пригадати класичну формулу справедливості: “віддати кожному згідно з його заслугами”. Це, знову-таки, вказує на визнання психологами права класичної теорії справедливості.

Інтуїтивне право констатує інтуїтивно-правова совість. Усвідомлення і переживання власної духовної гідності, честі, свободи вибору є індивідуальним переживанням кожного. Таке переживання існує в нас, а не поза нами. Проте це є власним, індивідуальним переживанням кожним таких духовних, позачасових цінностей, як совість, честь, гідність, свобода. Це актуалізує проблему

³ Інтуїція (від лат. *intuition* — уважно дивлюсь) — це: 1) здатність безпосереднього розпізнавання істини без обґрунтування доказами; 2) здогад, проникливість, що ґрунтується на попередньому досвіді.

духовної зрілості кожного індивіда, інтуїтивне право має справу не з судженнями про те, що належить згідно з законами, а про те, що кому належить і має бути надане згідно з “совістю”. У результаті інтуїтивно-правові норми є вищими законами, які існують скрізь, завжди, стосовно всіх. Вони всезагальні, самоцінні, на відміну від часових і місцевих позитивних норм. На цій підставі інтуїтивне право синонімічне природному, і перше, і друге об’єднані принципом, що право у витоці — це сфера нормативної етики, а не суто казуальної науки.

З огляду на інтуїтивне право стало можливим опрацьовувати вчення про нормативні факти. Згідно з цим можуть існувати факти, в яких знаходиться “підстава обов’язковості” певної поведінки, може існувати, інакше кажучи, розум, логос або смисл фактів. Нормативними фактами є такі складові інтелектуально-емоційних переживань, які зумовлюють зміст і обов’язковість етичних, естетичних чи правових “диспозицій” [1, 412–419; 2, 142–158].

У такий спосіб інтерпретовані нормативні акти утворюють підставу для вчення про джерела права. Психологи права значно розширили уявлення про види позитивного права порівняно із загально визнаними поглядами [1, 410–490; 2, 126–158; 3, 488–506; 4, 36–40].

Види позитивного права не вичерпуються законом, звичаєм і судовим рішенням, як це зазвичай вважають юристи. Може існувати стільки видів позитивного права, скільки видів нормативних фактів. Петражицький нараховує більше п’ятнадцяти видів позитивного права, що існували й існують в історії та практиці (закон, звичай, судова практика, книжне право, вчення юристів, експертиза, законодавчі висловлювання, правові приклади, договори, обіцянки, програмні дії, прецедент, визнання, юридичні прислів’я, звички тощо [1, 149–151].

У підсумку стверджується, що інтуїтивне право автономне на відміну від гетерономності позитивного права; інтуїтивне право здобуває свою зобов’язуючу силу в собі самому, а позитивне право — в нормативних актах.

Отже, визначення права як двобічної (паристої) імперативно-атрибутивної структури утворює квінтесенцію психологічної школи права. Усвідомлення того, що іншим належить від нас і нам від інших і є обопільним моментом права. Така обопільність не заперечує принципу і вихідного положення психологічної школи права, а саме того, що сутністю права є індивідуальна психіка. Усвідомлення і переживання власної духовної гідності, честі, свободи вибору є індивідуальним переживанням кожного. Таке переживання існує в нас, а не поза нами. Проте це є власним, індивідуальним переживанням кожним духовних, позачасових цінностей.

У результаті інтуїтивне право синонімічне природному. І перше, і друге об’єднані принципом, що право у витоці — це сфера нормативної етики. Позитивне право має узгоджуватися з інтуїтивним чи то природним правом.

Стосовно перспектив подальшого опрацювання обраної проблематики, то такими варто вважати: дослідження емотивної теорії мотивації у зв’язку з відкриттям генетичного коду людини; вивчення співвідношення емотивної теорії мотивації і легітимізаційної теорії, нормативного характеру права й інструментального характеру влади; співвідношення моралі і права, видів права.

1. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб.: Лань, 2000. 608 с.
2. *Гурвич Г. Д.* Философия и социология права: Избранные сочинения. СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 848 с.
3. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543 с.
4. *Михайлов П. Е.* Новые идеи в правоведении // Философия права и нравственности. Сб. 4. СПб., 1915. С. 36–60.

Визначення права як двобічної імперативно-атрибутивної структури виступає сутністю психологічної школи права. Усвідомлення того, що іншим належить від нас і нам від інших і є обопільним психологічним моментом права. Така обопільність не заперечує принципу і вихідного положення психологічної школи права, а саме того, що сутністю права є індивідуальна психіка. Усвідомлення і переживання власної духовної гідності, честі, свободи вибору є індивідуальним переживанням кожного. Це переживання існує в нас, а не поза нами. Проте воно є власним, індивідуальним відчуттям кожної людини духовних, позачасових цінностей.

Defining rights as bidirectional imperative-attributive structure acts essence of the psychological school of law. Awareness that others belong to us and us from others is the mutual psychological aspect of law. This reciprocity does not object the basic principles and source provisions of the psychological school for law, namely that the essence of law is the individual psyche. Awareness and emotions their own spiritual dignity, honor, freedom of choice is an individual experience of each. This experience exists within us, not outside us. However, it is their own, individual sense of each person spiritual and timeless values.

Определение права как двусторонней (парные) императивно-атрибутивной структуры выступает сущностью психологической школы права. Осознание того, что другим принадлежит от нас и нам от других и обоюдно психологическим моментом права. Такая взаимность не возражает принципа и исходного положения психологической школы права, а именно того, что сущностью права является индивидуальная психика. Осознание и переживание собственного духовного достоинства, чести, свободы выбора является индивидуальным переживанием каждого. Такое переживание существует в нас, а не вне нас. Однако это является собственным, индивидуальным переживанием каждого человека духовных, вневременных ценностей.

Надійшла 16 грудня 2016 р.